ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

IKKINCHI TIL LUG‘AT BOYLIGINI O‘ZLASHTIRISH: LEKSIK KIRISH MA’LUMOTLARINI QAYTA ISHLASH YONDASHUVI

Muratova Lobarxon Shuxrat qizi
Alisher Navioy nomida Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi II kurs magistranti
E-mail: muratovalobarhon@gmail.

F-Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20615199

Annotatsiya: Mazkur maqolada ikkinchi tilni o‘zlashtirish (SLA) jarayonida lug‘at boyligini egallashning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda lug‘atning kommunikativ kompetensiyadagi markaziy roli asoslab berilib, leksik birliklarni o‘zlashtirishga oid zamonaviy ilmiy yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Xususan, tasodifiy va maqsadli lug‘at o‘rganish, leksik minimum, kirish ma’lumotlarini kuchaytirish, lug‘at o‘rganish strategiyalari hamda bilingval mental leksikon masalalari tahlil etiladi. Shuningdek, leksik kirish ma’lumotlarini qayta ishlash (lexical input processing) konsepsiyasi asosida o‘rganuvchilarning kognitiv resurslari taqsimoti va uning lug‘at o‘zlashtirishga ta’siri yoritiladi. Maqolada L2 lug‘atini samarali o‘qitishning beshta asosiy tamoyili ishlab chiqilib, ularning didaktik ahamiyati asoslanadi. Tadqiqot natijalari L2 o‘qitishda qayta ishlashga asoslangan yondashuvni qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ikkinchi til (L2), lug‘at boyligi, SLA, leksik kirish ma’lumotlari, qayta ishlash, tasodifiy o‘rganish, maqsadli o‘rganish, mental leksikon, reseptiv va produktiv bilim, input.

So‘nggi yigirma yil davomida ikkinchi tilni o‘zlashtirish (SLA) va ikkinchi til (L2) metodikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar L2 lug‘at boyligini o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqishning ortishi hamda lug‘atni o‘zlashtirishning SLAning markaziy tarkibiy qismi sifatida muhimligini kengroq e’tirof etilishi bilan tavsiflanadi. L2 lug‘atiga oid tadqiqotlar tasodifiy (incidental) lug‘at o‘rganish, bilingval leksikonning tabiati hamda L2 so‘zlarining kirish ma’lumotlari sifatida qay tarzda qayta ishlanishi kabi turli masalalarni qamrab oladi.

L2 lug‘atiga oid tadqiqotlarning rivojlanishi bilan bir qatorda, ushbu tadqiqotlarning pedagogik ahamiyatini umumlashtirish va tizimlashtirish zarurati yuzaga keladi, shunda ular sinfda L2 lug‘atini samarali o‘qitishga qiziqqan o‘qituvchilar uchun yanada qulay va foydalanishga oson bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolaning asosiy maqsadi L2 lug‘at boyligini o‘zlashtirish hamda o‘quvchilarning yangi L2 so‘zlarini kirish ma’lumotlari sifatida qayta ishlashi bo‘yicha mavjud ilmiy natijalar sinteziga asoslangan holda bir qator asosiy tamoyillarni taqdim etish va muhokama qilishdan iboratdir. Ushbu tamoyillar L2 o‘qituvchilari uchun yo‘riqnoma sifatida xizmat qilishga mo‘ljallangan.

Mazkur tamoyillarni kengroq kontekstda ko‘rib chiqish maqsadida, maqolaning dastlabki ikki bo‘limida SLAda lug‘at o‘zlashtirishning ahamiyati hamda L2 lug‘atini o‘zlashtirish bilan bog‘liq turli tadqiqot yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Birinchi bo‘limda lug‘at o‘zlashtirishning nega SLAning markaziy elementi ekanligi, jumladan, muloqot jarayonida lug‘at bilimining roli, talabalarning lug‘atga nisbatan qarashlari hamda lug‘at va grammatik bilim o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritiladi.

L2 lug‘atini o‘zlashtirish bilan bog‘liq asosiy tadqiqot yo‘nalishlari umumiy ko‘rinishda bayon etiladi. Bular qatoriga tasodifiy lug‘at o‘rganish, tushunish uchun zarur bo‘lgan leksik talablar, matnni o‘zgartirish va kirish ma’lumotlarini kuchaytirish, lug‘at o‘rganish strategiyalari, bilvosita va bevosita o‘qitishni uyg‘unlashtirish, bevosita o‘qitish usullari, lug‘at o‘rganishga ta’sir qiluvchi so‘zga oid omillar, bilingval mental leksikon, reseptiv va produktiv lug‘at bilimlari hamda leksik kirish ma’lumotlarini qayta ishlash kiradi. Ushbu yo‘nalishlarning har biri ayrim tadqiqot natijalari misolida yoritiladi. L2 lug‘atini samarali o‘qitish bo‘yicha beshta asosiy tamoyil muhokama qilinadi. Ushbu tamoyillar leksik kirish

ma’lumotlarini qayta ishlashga alohida urg‘u berilgan holda, L2 lug‘atini o‘zlashtirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarning amaliy natijalarini aks ettiradi[1].

Ikkinchi tilni o‘zlashtirishda lug‘at boyligini o‘zlashtirishning ahamiyati

Muvaffaqiyatli ikkinchi tilni o‘zlashtirish (SLA) bir nechta lingvistik subsistemalarning — fonetika va fonologiya, morfologiya, lug‘at, grammatika hamda pragmatikaning — rivojlanishini o‘z ichiga oladi. Shunga qaramay, SLA fanining shakllanish tarixida va L2 o‘qitish amaliyotida grammatika asosiy e’tibor markazi bo‘lib kelgan (qarang: Richards, 1976; Zimmerman, 1997). Grammatik bilimlarning ahamiyatini inkor etmagan holda, mazkur bo‘limda SLAda lug‘atning muhimligini ta’kidlovchi uch asosiy jihat ko‘rib chiqiladi: (1) lug‘at boyligi va kommunikativ qobiliyat o‘rtasidagi bog‘liqlik; (2) talabalarning lug‘atning nisbiy ahamiyati haqidagi qarashlari; (3) grammatik kompetensiyaning shakllanishida lug‘at bilimining hal qiluvchi roli.

Avvalo, lug‘at va kommunikatsiya o‘rtasidagi munosabatga to‘xtaladigan bo‘lsak, grammatik bilimlarning yetishmasligi ba’zan ma’no uzatilishini qiyinlashtirishi mumkin, biroq lug‘at boyligining yetishmasligi ko‘pincha ma’noning umuman uzatilmasligiga olib keladi (Wilkins, 1972). Masalan, “It snows” (“Qor yog‘adi”) mazmunini ifodalovchi quyidagi ikki gapni ko‘rib chiqamiz: *It snow. / *It nevs. Birinchi gapdagi grammatik xato (uchinchi shaxs birlikdagi -s qo‘shimchasining yo‘qligi) ma’noni yetkazishga sezilarli darajada to‘sqinlik qilmaydi, biroq ikkinchi gapdagi lug‘aviy xato (“nev” o‘rniga “snow”) ma’noni deyarli tushunarsiz holga keltiradi.

Yana bir misol sifatida “He wants a spoon” (“U qoshiq xohlaydi”) mazmunidagi gaplarni ko‘ramiz: “He want spoon”. / “He wants a fork”. Bu yerda ham birinchi gapdagi grammatik xato (uchinchi shaxs birlik qo‘shimchasining tushib qolishi) ma’noni nisbatan kamroq buzadi, ikkinchi gapdagi lug‘aviy xato (“fork” o‘rniga “spoon”) esa ma’noni ancha jiddiy o‘zgartiradi. Ushbu misollar lug‘at bilimining ma’no uzatish va umumiy kommunikatsiya jarayonidagi muhim rolini yaqqol ko‘rsatadi.

Ikkinchi muhim jihat — talabalarning lug‘at bilimiga beradigan ahamiyatidir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, talabalar ayniqsa lug‘at o‘qitilishiga katta qiziqish bildiradilar[2]. Bundan tashqari, yuqori darajadagi L2 o‘rganuvchilar orasida ham cheklangan lug‘at boyligi ona tiliga yaqin darajadagi nutqni shakllantirishga to‘sqinlik qilishi mumkin, masalan, idiomatik ifodalarni qo‘llashda[3].

SLAda lug‘at o‘zlashtirishning ahamiyati lug‘at va grammatik bilimning o‘rganuvchilar ongida qanday saqlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik bilan ham izohlanadi. Tadqiqotlar (Healy & Sherrod, 1994; Serwatka & Healy, 1998) shuni ko‘rsatadiki, biz “grammatika” deb ataydigan bilimlarning katta qismi aslida leksik darajada — ya’ni so‘zlar va so‘z birikmalari o‘rtasidagi bog‘lanishlar ko‘rinishida, uzoq vaqt davomida katta hajmdagi til tajribasi asosida shakllanadi[4]. Masalan, Healy va Sherrod ingliz tilida so‘zlashuvchilarning “the” artiklini undosh tovushlar oldidan /ə/ (schwa) bilan (the book, the front) va unli tovushlar oldidan /i/ bilan (the author, the inside) talaffuz qilish qobiliyati so‘zlar darajasidagi bilim va ular o‘rtasidagi bog‘lanishlar asosida shakllanishini ko‘rsatgan. Shuningdek, Serwatka va Healy ingliz tilidagi sanaladigan va sanalmaydigan otlarni farqlash qobiliyatiga oid barqaror natijalarni aniqlaganlar[5]. Bunday natijalar shuni anglatadiki, tilni to‘g‘ri va ravon qo‘llash — ya’ni biz “grammatik” deb hisoblaydigan ko‘nikmalar — aslida individual so‘zlar va ularning kombinatsiyalarini uzoq muddat davomida takroran qayta ishlashga bog‘liq. Mazkur bo‘limda ko‘rib chiqilgan uch jihat SLAda lug‘at o‘zlashtirishning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ular L2 o‘qitishda asosiy e’tibor

[1] Joe Barcroft (PhD, University of Illinois at Urbana-Champaign) is Assistant Professor of Spanish and Second Language Acquisition at Washington University in St. Louis, Missouri.

[2] James, C. (1996). *A cross-linguistic approach to language awareness*

[3] Arnaud, P., & Savignon, S. (1997). Rare words, complex lexical units.

[4] Healy, A. F., & Sherrod, D. (1994). Automaticity and lexical processing.

[5] Zimmerman, C. (1997). Historical trends in vocabulary instruction.

nimaga qaratilishi kerakligi haqidagi masalani ham qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Tarixan, yoki hech bo‘lmaganda yaqin vaqtgacha, lug‘atni o‘zlashtirishga yetarlicha e’tibor qaratilmagan (Zimmerman, 1997). Hozirgi kunda ham ko‘plab L2 o‘qitish dasturlarida grammatika markaziy o‘rinni egallaydi, bu esa grammatik sillabuslarning keng qo‘llanilishida namoyon bo‘ladi.

Bunday yondashuv quyidagi umumiy qarashga mos keladi:
“o‘zlashtirish = grammatika + boshqa kompetensiyalar.”

Biroq muqobil yondashuv quyidagicha ifodalanishi mumkin:
“o‘zlashtirish = lug‘at + boshqa kompetensiyalar.” Tasodifiy lug‘at o‘rganish o‘rganuvchilarning yangi so‘zlarni maxsus niyat qilmasdan, kontekst orqali o‘zlashtirishini anglatadi. Masalan, erkin o‘qish jarayonida yangi so‘zlarni “yo‘l-yo‘lakay” o‘zlashtirish shunday jarayonga kiradi. Aksincha, maqsadli lug‘at o‘rganish o‘rganuvchilarning so‘zlarni ongli ravishda o‘rganishga intilishi bilan tavsiflanadi, masalan, yangi so‘zlar ro‘yxatini yodlash yoki ma’lum maqsadli so‘zlar asosida tuzilgan mashqlarni bajarish orqali.

Lug‘at o‘rganishni mutlaqo tasodifiy yoki mutlaqo maqsadli deb qat’iy ajratish real hayotdagi o‘rganish jarayonini to‘liq aks ettirmaydi. Aksincha, lug‘at o‘rganishning turli shakllarini yuqori darajada tasodifiylikdan yuqori darajada maqsadlilikka qadar bo‘lgan kontinuum doirasida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu holat e’tibor (attention) tushunchasining ikki qutbli emasligi bilan izohlanadi[6]. Matndagi yangi so‘zlarga e’tibor qaratishning o‘zi uni mutlaqo tasodifiy yoki mutlaqo maqsadli o‘rganish holatiga kiritmaydi. Xuddi shuningdek, kommunikativ kontekstda alohida holda yangi so‘z yoki bir qator yangi so‘zlarni eshitish ham to‘liq maqsadli yoki to‘liq tasodifiy lug‘at o‘rganish holatini ifodalamaydi. Ta’kidlash joizki, alohida (izolyatsiyalangan) so‘zlar birinchi tilni o‘rganayotgan bolalarga qaratilgan nutqning muhim xususiyatlaridan biridir[7].

Ikkinchu til lug‘at boyligini o‘zlashtirishga oid tadqiqot yo‘nalishlari

№	Tadqiqot yo‘nalishi	Asosiy mazmuni va mualliflar
1.	Tasodifiy lug‘at o‘rganish	O‘qish jarayonida so‘zlarni tabiiy o‘zlashtirish. Jadvaldagi har bir yo‘nalish ikkinchi til (L2) lug‘at boyligini o‘zlashtirish nazariyasi va empirik tadqiqotlariga asoslanadi. Bu yo‘nalishlar 1980–2010-yillarda o‘tkazilgan klassik ishlanmalarga tayangan holda ishlab chiqilgan bo‘lib, bugungi kunda ham L2 o‘qitish metodologiyasida keng qo‘llanilmoqda. Quyida har bir bandning qisqacha ilmiy asosi va mualliflarning asosiy hissasi keltirilgan (asosiy manbalar: Krashenning input gipotezasi, Nationning chastota tadqiqotlari, Laufer va Hulstijnning eksperimental ishlar va boshqalar).
2.	Leksik minimum	2000–3000 so‘z matn tushunish uchun zarur. Stephen D. Krashenning “comprehensible input” gipotezasiga ko‘ra, tabiiy o‘qish jarayonida (incidental learning) lug‘at avtomatik ravishda o‘zlashtiriladi. William E. Nagy ko‘rsatganidek,

[6] Gass, S. (1999); Wesche, M., & Paribakht, T. (1999). Vocabulary learning continuum.

[7] Brent, M., & Siskind, J. (2001). The role of isolated words in language acquisition.

		kontekstdan so‘z ma’nolarini o‘rganish samarali, ammo past ehtimollikda bo‘lsa ham katta hajmdagi o‘qish orqali yuzlab so‘zlar qo‘lga kiradi. Thomas Huckin va James Coady bu jarayonni L2 o‘quvchilarida tasdiqlagan.
3.	Kirishni kuchaytirish	Gloss va takrorlash yordam beradi. Paul Nation va Batia Lauferning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, matnni 95–98% tushunish uchun 2000–3000 eng tez-tez uchraydigan so‘z yetarli. Bu “lexical threshold” tushunchasining asosini tashkil etadi va o‘quv dasturlarida asos bo‘lib xizmat qiladi.
4.	Strategiyalar	Keyword metodi samarali. Norbert Schmitt va Paul Nation keyword metodi (L1 kalit so‘z orqali tasviriy bog‘lanish) ni eng samarali mnemonik strategiya sifatida tavsiflagan. Bu usul shakl-ma’no bog‘lanishini mustahkamlaydi va uzoq muddatli xotirada saqlanishni oshiradi.
5.	Uyg‘un o‘qitish	Bilvosita + bevosita samaraliroq. Paul Nationning meta-tahlillari shuni ko‘rsatadiki, bilvosita (o‘qish orqali) va bevosita (aniq o‘rgatish) usullarni birlashtirish alohida usullardan ustun turadi. Bu “balanced approach” tamoyili hozirgi L2 darsliklarida asosiy hisoblanadi.
6.	Bevosita metodlar	Tarjima samarali bo‘lishi mumkin. Batia Laufer va Jan H. Hulstijn tarjima va bevosita o‘qitishning (explicit instruction) samaradorligini tasdiqlagan. Tarjima L1–L2 bog‘lanishini tezlashtiradi va boshlang‘ich bosqichlarda foydali.
7.	So‘z omillari	Uzunlik va o‘xshashlik ta’sir qiladi. Batia Laufer so‘zning uzunligi, morfologik murakkabligi va L1 ga o‘xshashligi lug‘at o‘zlashtirish qiyinligiga ta’sir qilishini empirik tadqiq qilgan. Bu omillar “word difficulty factors” deb ataladi.
8.	Mental leksikon	L1 va L2 bog‘lanishi. Judith F. Kroll va Erika Stewartning 1994-yildagi klassik ishida (Kroll & Stewart, 1994) L1 va L2 lug‘atlar orasidagi assimetrik bog‘lanishlar (lexical vs. conceptual

		links) ko‘rsatilgan. Bu bilingual mental lexicon modelining asosini tashkil etadi.
9.	Reseptiv vs produktiv	Reseptiv kattaroq. Paul Nation reseptiv bilim (tushunish) produktiv bilimdan (ishlatish) kattaroq ekanligini va ular alohida o‘lchovlarga muhtojligini isbotlagan. Bu farq L2 baholash testlarida muhim.
10.	Qayta ishlash	Ma’noga urg‘u shaklga zarar. Joe Barcroftning “lexical input processing” nazariyasiga ko‘ra, ma’noga haddan tashqari urg‘u berish shaklni (form) o‘zlashtirishga xalaqit beradi. Uning eksperimentlari “processing specificity” tamoyilini tasdiqlaydi.

Jadvalda keltirilgan dastlabki oltita tadqiqot yo‘nalishiga murojaat qiladigan bo‘lsak, kontinuumning eng tasodifiy tomonida faqat tasodifiy lug‘at o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar joylashadi. Ikkinchi yo‘nalish ham tasodifiy o‘rganishga tegishli bo‘lib, u o‘quvchi turli darajadagi matnni tushunishi uchun nechta so‘z bilishi kerakligiga e’tibor qaratadi. Uchinchi yo‘nalish kirish ma’lumotlarini kuchaytirish va matnga oid omillarni o‘rganadi. Lug‘at o‘rganishda kirish ma’lumotlarini kuchaytirish (input enhancement) ayrim so‘zlarni ajratib ko‘rsatish orqali o‘rganuvchilarning ularga e’tiborini oshirishni anglatadi (masalan, tagiga chizish, qalin shrift bilan yozish, shrift hajmini kattalashtirish).

To‘rtinchi yo‘nalish lug‘at o‘rganish strategiyalariga bag‘ishlangan. Kontinuum bo‘yicha yanada maqsadli o‘rganishga yaqinlashgan sari, beshinchi yo‘nalish tasodifiy va bevosita o‘qitish usullarini birlashtirgan tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi. Oltinchi yo‘nalish esa to‘liq maqsadli yoki bevosita o‘qitish metodlariga bag‘ishlangan tadqiqotlarni qamrab oladi. Jadvaldagi so‘nggi to‘rtta yo‘nalish L2 lug‘at o‘rganish bilan bog‘liq boshqa muhim masalalarni o‘z ichiga oladi. Yettinchi yo‘nalish so‘zga xos o‘rganish omillariga e’tibor qaratadi. Sakkizinchi yo‘nalish bilingval leksikon — ya’ni ikki tilli shaxs ongida so‘zlar va tushunchalar qanday ifodalanishini o‘rganadi. To‘qqizinchi yo‘nalish reseptiv va produktiv lug‘at bilimlari o‘rtasidagi farqlarni ko‘rib chiqadi. O‘ninchi yo‘nalish esa mazkur maqolaning asosiy e’tibor markazi bo‘lgan leksik kirish ma’lumotlarini qayta ishlashga bag‘ishlangan.

Leksik kirish ma’lumotlarini qayta ishlash o‘rganuvchilarning duch kelgan so‘zlar va leksik birliklarni qanday qayta ishlashini anglatadi. “So‘z darajasidagi kirish ma’lumotlarini qayta ishlash” atamasi esa aynan individual so‘zlar bilan bog‘liq jarayonlarga nisbatan qo‘llanadi. So‘z tasodifiy yoki maqsadli o‘zlashtirilishi uchun o‘rganuvchi uning shakli va ma’nosiga kirish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim. Ushbu elementlar leksik qayta ishlash jarayonida o‘zlashtiriladi, biroq so‘z shakli va ma’nosini egallash darajasi bosqichma-bosqich (inkremental) rivojlanadi hamda boshqa darajadagi qayta ishlash jarayonlariga, masalan, matn darajasidagi qayta ishlashga bog‘liq bo‘lishi mumkin[8].

Leksik qayta ishlashga oid tadqiqotlar o‘rganuvchilarning cheklangan kognitiv resurslarni lug‘at o‘rganish jarayonining turli jihatlariga — so‘z shakli, so‘z ma’nosi va shakl-ma’no bog‘lanishiga — qanday taqsimlashini o‘rganadi. Ushbu sohadagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yangi so‘zlarning

[8] Hulstijn, J. (2001). Intentional and incidental second language vocabulary learning.

ma’nosiga haddan tashqari e’tibor qaratish yoki o‘rganuvchilardan ularni gaplarda ishlatishni talab qilish (majburiy nutqiy faoliyat) so‘z shaklini o‘zlashtirishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin[9].

L2 lug‘atini samarali o‘qitishning beshta tamoyili

Maqolaning qolgan qismi quyidagi beshta tamoyilni ko‘rib chiqadi:

1. Yangi so‘zlarni kirish ma’lumotlarida tez-tez va takroran taqdim etish;
2. Yangi so‘zlarni taqdim etishda ma’noga ega va tushunarli kirish ma’lumotlaridan foydalanish;
3. Yangi so‘zlarni o‘rganishning dastlabki bosqichlarida majburiy nutqiy faoliyatni cheklash;
4. Dastlabki bosqichlarda majburiy semantik chuqurlashtirishni cheklash;
5. Oddiydan murakkabga qarab bosqichma-bosqich o‘tish.

Ushbu tamoyillar L2 lug‘atini o‘zlashtirishni tushuntirishda leksik kirish ma’lumotlarini qayta ishlashni asosiy nazariy asos sifatida ko‘rsatadi.

Umuman olganda, ushbu tamoyillar kirish ma’lumotlari va ularni qayta ishlash imkoniyatlarini L2 lug‘at o‘zlashtirishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ta’kidlaydi. Kirish ma’lumotlarini qayta ishlash turli darajalarda — diskurs, gap, so‘z va tovush darajasida — amalga oshadi va har bir daraja umumiy til o‘zlashtirish jarayoniga hissa qo‘shadi.

1-tamoyil: Yangi so‘zlarni tez-tez va takroran taqdim etish

Yangi L2 so‘zlarini o‘rgatishda, ular bevosita yoki bilvosita usulda taqdim etilishidan qat’i nazar, ularni tez-tez va takroran berish muhimdir. O‘rganuvchilar so‘zlarni avvalo kirish ma’lumotlari sifatida qayta ishlash orqali o‘zlashtiradi. Shuning uchun so‘zlarning qachon va qanday taqdim etilishi katta ahamiyatga ega. O‘rganuvchi yangi so‘zni ishlata olishi uchun u avvalo uning shaklini qabul qilishi va kamida ma’nosining bir qismini faollashtirishi kerak. Yangi so‘zlarni yetarli darajada qayta ishlash imkonini bermasdan turib, ularni darhol faol qo‘llashni talab qilish lug‘at o‘zlashtirish jarayoniga zid hisoblanadi[10].

Agar boshqa usullar taqdim etilmasa, o‘quvchilar ko‘pincha yangi so‘zlarni darslikdagi ro‘yxatlar orqali o‘rganadilar. Bunday holatda ularga so‘zlarni qayta ishlash uchun yetarli vaqt ajratilishi zarur. Yangi so‘zlarni taqdim etishning boshqa usullari ham mavjud: rasmlar, real predmetlar, ta’riflar orqali yoki mavzuli suhbatlar, hikoyalar va matnlar orqali. Bundan tashqari, takroriy uchrashuvlar soni ortgan sari so‘zning esda qolish ehtimoli ham oshadi.

2-tamoyil: Ma’noga ega va tushunarli kirish ma’lumotlaridan foydalanish

Bu tamoyil yangi so‘zlarni o‘rgatishda tushunarli va ma’noli kirish ma’lumotlaridan foydalanishni nazarda tutadi. Krashen (1985) nazariyasiga ko‘ra, til o‘zlashtirish ma’noli va tushunarli inputga bog‘liq. “I + 1” gipotezasiga ko‘ra, o‘quvchining hozirgi darajasidan biroz yuqori bo‘lgan kirish ma’lumotlari yangi elementlarni o‘zlashtirish imkonini beradi. Shu sababli, yangi so‘zning ma’nosi u joylashgan kontekst qanchalik tushunarli bo‘lsa, shunchalik oson anglanadi. Masalan, *wax* so‘zining ma’nosi oddiy va tushunarli gapda (Candles are made of wax) murakkab ilmiy ta’rifga qaraganda osonroq tushuniladi[11].

3-tamoyil: Dastlabki bosqichda majburiy nutqiy faoliyatni cheklash.

[9] Barcroft, J. (2002). Semantic and structural elaboration in L2 vocabulary learning.

[10] VanPatten, B. (1996). Input processing and grammar instruction.

[11] Krashen, S. (1985). The Input Hypothesis.

Yangi so‘zlarni o‘rganishning boshlang‘ich bosqichida o‘rganuvchilardan ularni faol qo‘llashni talab qilish maqsadga muvofiq emas. Chunki bu ularning kognitiv resurslarini haddan tashqari band qiladi va so‘z shakli hamda shakl-ma’no bog‘lanishini o‘zlashtirishga to‘sqinlik qiladi.

Mana siz yuborgan matnning **ilmiy-akademik uslubdagi o‘zbekcha tarjimasi**:

4-tamoyil: Yangi so‘zlarni o‘rganishning dastlabki bosqichlarida majburiy semantik chuqurlashtirishni cheklash

L2 lug‘atini o‘zlashtirish va kognitiv resurslarni taqsimlash bilan bog‘liq navbatdagi tamoyil — yangi so‘zlarni o‘rganishning boshlang‘ich bosqichida majburiy semantik chuqurlashtirishni cheklashdir. Semantik chuqurlashtirish deganda so‘zning ma’no bilan bog‘liq xususiyatlariga haddan tashqari e’tibor qaratish tushuniladi. L2 so‘zlarini gaplarda ishlatish esa aynan semantik chuqurlashtirishni talab qiladi. Shu sababli, yangi L2 so‘zlarini gaplarda qo‘llash bilan bog‘liq kuzatilgan salbiy natijalar boshqa turdagi semantik chuqurlashtirish ham lug‘at o‘rganishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinmi degan savolni yuzaga keltiradi. Mazkur masala bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotda Barcroft (2002) semantik chuqurlashtirishning produktiv yo‘nalishdagi L2 lug‘at o‘rganishga ta’sirini o‘rgangan. Ingliz tilida so‘zlashuvchi, ispan tilini L2 sifatida o‘rganayotgan talabalar yangi ispan so‘zlarini uch xil sharoitda o‘rganishga harakat qilganlar:

- har bir so‘zga oldingi tajribalarga asoslanib yoqimlilik bahosi berish orqali (+semantik);
- har bir so‘zdagi harflarni sanash orqali (+strukturaviy);
- hech qanday qo‘shimcha ishlovsiz (no elaboration).

Bog‘liq o‘zgaruvchilar quyidagilardan iborat bo‘lgan:

- ispan tilidagi so‘zlarni erkin eslab qolish;
- ingliz tilidagi ekvivalentlarni erkin eslab qolish;
- rasm asosida ispancha so‘zlarni eslab aytish (cued recall).

Natijalar shuni ko‘rsatdiki:

- ispan tilidagi erkin eslab qolish ko‘rsatkichi +strukturaviy sharoitda +semantik sharoitga qaraganda yuqoriroq bo‘lgan;
- ingliz tilidagi eslab qolish +semantik sharoitda yuqoriroq bo‘lgan;
- umumiy eslab qolish natijalari qo‘shimcha ishlovsiz (no elaboration) sharoitda eng yuqori bo‘lgan;
- rasm asosida eslab qolish ham no elaboration sharoitida yuqoriroq natija bergan.

Mazkur natijalar semantik chuqurlashtirish yangi L2 so‘zlarining shakliy xususiyatlarini kodlash jarayoniga potensial salbiy (ingibitor) ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

Barcroft (2002) natijalari aynan shu nuqtai nazardan izohlanadi:
semantik chuqurlashtirish ingliz tilidagi (avvaldan tanish) so‘zlarni eslab qolishni yaxshilagan, biroq yangi L2 so‘zlarini emas. Chunki ingliz tilidagi so‘zlar xotirasi ko‘proq ma’noga bog‘liq bo‘lsa, L2 so‘zlari xotirasi ko‘proq ularning shakliga bog‘liq bo‘ladi. TAP tamoyillariga mos ravishda, TOPRA modeli turli xil kognitiv qayta ishlash turlari va o‘rganish natijalari o‘rtasidagi farqlarni ta’kidlaydi. Ushbu modelda tashqi chegaralar umumiy kognitiv resurslar cheklanganligini ifodalaydi, ichki chegaralar esa turli qayta ishlash turlari o‘rtasida taqsimlanadi va bajarilayotgan faoliyat turiga qarab o‘zgaradi.

Mazkur modelning semantik va strukturaviy qayta ishlashga oid varianti orqali Barcroft (2002) natijalarini quyidagicha tushuntirish mumkin:
+semantik vazifa bajarilganda, ma’noga yo‘naltirilgan qayta ishlash ortadi, biroq resurslar cheklanganligi

sababli shaklga yo‘naltirilgan qayta ishlash kamayadi. Natijada ingliz tilidagi eslab qolish yaxshilanadi, L2 (ispan) so‘zlarini eslab qolish esa pasayadi.

Oldingi tadqiqotlar ham shakl va ma’no o‘rtasidagi bunday “raqobat”ni L2 diskurs darajasidagi kirish ma’lumotlarini qayta ishlashda kuzatgan[12]. So‘z ma’nosiga yo‘naltirilgan faoliyatlar — masalan, semantik xaritalash (ma’no jihatidan bog‘liq so‘zlar qatorini hosil qilish), sinonimlar topish yoki so‘z ma’nosiga oid savollarga javob berish — o‘rganuvchilarning yangi so‘z shakllarini o‘zlashtirish qobiliyatini pasaytirishi mumkin[13]. So‘z shaklini bilish L2 lug‘atini muvaffaqiyatli o‘zlashtirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lganligi sababli, bunday faoliyatlarni o‘rganishning dastlabki bosqichlarida cheklash maqsadga muvofiqdir. Biroq 4-tamoyil ma’noga yo‘naltirilgan lug‘at o‘rganishning ahamiyatini inkor etmaydi. Aksincha, bunday faoliyatlar L2ga xos ma’no va qo‘llanishlarni egallash hamda takomillashtirishda foydali bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, L1 tilida to‘liq ekvivalenti bo‘lmagan yoki ma’nosi mos kelmaydigan so‘zlar uchun bu muhimdir. Hatto L1 bilan ma’nosi mos keladigan so‘zlar uchun ham semantik faoliyatlar ularning to‘g‘ri qo‘llanishini aniqlashtirishga yordam beradi. Masalan, ispan tilidagi *manzana* so‘zi nafaqat “olma”, balki “ko‘cha kvartali” ma’nosini ham anglatadi. Ma’noga yo‘naltirilgan faoliyatlar ingliz tilida so‘zlashuvchilarga ushbu qo‘llanishni o‘zlashtirishga yordam berishi mumkin. Demak, asosiy masala ma’noga e’tibor qaratish kerakmi-yo‘qmi emas, balki qachon qaratish kerakligidir. Bu masala 5-tamoyilda yoritiladi.

5-tamoyil: Oddiydan murakkabga qarab bosqichma-bosqich rivojlantirish

L2 o‘qitishdagi barcha faoliyatlar qiziqarli va mazmunli bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, ular bosqichma-bosqich murakkablashib boradigan tarzda, o‘rganuvchilarning turli bosqichlardagi imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim. Mazkur tamoyil lug‘at o‘rganish faoliyatlarini progressiv tarzda loyihalash muhimligini ta’kidlaydi. Ya’ni, o‘quvchilarga tobora murakkablashib boruvchi vazifalarni bajarish uchun zarur lingvistik vositalar ketma-ketlikda taqdim etilishi kerak. So‘z bilimining turli komponentlarini — so‘z shakli, shakl-ma’no bog‘lanishi va L2ga xos qo‘llanish — o‘zlashtirish uchun o‘qitish dastlab oddiyroq faoliyatlardan boshlanib, keyinchalik murakkabroq faoliyatlarga o‘tishi lozim.

Dastlabki bosqichda o‘rganuvchilarga yangi so‘zlar kirish ma’lumotlari sifatida taqdim etiladi va ularni qayta ishlash imkoniyati yaratiladi. Bu jarayon turli usullar orqali amalga oshirilishi mumkin:

- real predmetlarni nomlash;
- rasmlar yoki chizmalar orqali tushuntirish;
- og‘zaki yoki yozma ta’riflar berish;
- muhokamalar va matnlar kontekstida so‘zlarni izohlash.

Bu bosqichda o‘rganuvchilar cheklangan kognitiv resurslardan foydalanib:

- so‘z shaklini kodlaydi,
- ma’nosini faollashtiradi,
- shakl va ma’no o‘rtasida bog‘lanish hosil qiladi.

Shu sababli, bu jarayonga xalaqit bermaslik muhim. Majburiy nutqiy faoliyat yoki ortiqcha semantik yuklama bu resurslarni charchatib, o‘rganishni sekinlashtirishi mumkin.

Keyingi bosqichlarda esa, o‘rganuvchilar yangi so‘zlarni yetarli darajada qayta ishlaganidan so‘ng, asta-sekin murakkabroq faoliyatlar joriy etiladi. Bular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- semantik xaritalash;

[12] VanPatten, B. (1990; 1996). *Input Processing and Grammar Instruction.*

[13] Barcroft, J. (2002). Semantic and structural elaboration in L2 vocabulary learning.

- ma’noga oid savollarga javob berish;
- so‘zlarni kontekstda qo‘llash (masalan, bo‘sh joylarni to‘ldirish);
- individual so‘zlar yoki gaplar tuzish.

Bunday faoliyatlar o‘rganuvchilarning L2ga xos qo‘llanishni yaxshiroq o‘zlashtirishiga va nutq ravonligini oshirishga xizmat qiladi[14].

Vaqt o‘tishi bilan yangi lug‘at bilimlari kommunikativ va vazifaviy faoliyatlarda qo‘llanilib, boshqa lingvistik kompetensiyalar rivojlanishiga ham xizmat qiladi[15]. Lug‘at boyligi qanchalik keng bo‘lsa, kommunikativ faoliyat shunchalik samarali bo‘ladi.

Xulosa

Mazkur maqolada SLAda lug‘at o‘zlashtirishning ahamiyati, L2 lug‘atini o‘rganishga oid turli tadqiqot yo‘nalishlari hamda leksik kirish ma’lumotlarini qayta ishlash nuqtai nazaridan samarali o‘qitishning beshta tamoyili ko‘rib chiqildi. Ushbu tamoyillar yangi so‘zlarni kirish ma’lumotlari orqali taqdim etish va lug‘at bilimining bosqichma-bosqich rivojlanishini ta’kidlaydi. Shuningdek, ular o‘rganuvchilarning cheklangan kognitiv resurslarini turli komponentlarga — so‘z shakli, shakl-ma’no bog‘lanishi va L2ga xos qo‘llanish — to‘g‘ri taqsimlash zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv L2 o‘qitishda qayta ishlashga asoslangan (processing-oriented) metodologiyani qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi. Til o‘zlashtirish jarayonidagi asosiy mexanizmlarni chuqurroq tushunish orqali o‘qituvchilar samaraliroq va ilmiy asoslangan dars faoliyatlarini ishlab chiqishlari mumkin. Ikkinchi tilni o‘zlashtirish (Second Language Acquisition — SLA) nazariyasida lug‘at boyligini egallash masalasi so‘nggi o‘n yilliklarda alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Dastlabki tadqiqotlarda asosiy e’tibor grammatik kompetensiyaga qaratilgan bo‘lsa-da, zamonaviy yondashuvlar lug‘at boyligini kommunikativ kompetensiyaning markaziy komponenti sifatida talqin etadi. Til o‘rganish jarayonida lug‘at bilimining ustuvorligi shundan iboratki, u nutqning mazmuniy aniqligini ta’minlaydi hamda kommunikatsiyaning asosiy semantik yukini o‘z zimmasiga oladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, grammatik xatolar ko‘pincha ma’no uzatilishini to‘liq buzmasa-da, lug‘at yetishmovchiligi kommunikativ jarayonni jiddiy darajada izdan chiqarishi mumkin. Shu sababli, lug‘at boyligini o‘zlashtirish SLAning ajralmas va hal qiluvchi tarkibiy qismi hisoblanadi. Zamonaviy lingvodidaktikada lug‘at o‘rganish jarayoni **tasodifiy (incidental)** va **maqsadli (intentional)** o‘rganish o‘rtasidagi kontinuum sifatida qaraladi. Tasodifiy o‘rganish o‘rganuvchining yangi so‘zlarni kontekst orqali ongli maqsadsiz o‘zlashtirishini anglatadi, masalan, o‘qish jarayonida yangi birliklarning tabiiy ravishda egallanishi. Aksincha, maqsadli o‘rganish rejalashtirilgan faoliyatlar — so‘z yodlash, mashqlar bajarish yoki maxsus o‘qitish orqali amalga oshiriladi.

Biroq real o‘quv jarayonida bu ikki tur mutlaq ajralgan holda emas, balki uzluksiz spektr ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Bu esa lug‘at o‘zlashtirishni kompleks va ko‘p omilli jarayon sifatida talqin qilish zaruratini yuzaga keltiradi. L2 lug‘at boyligini o‘zlashtirishni tushuntirishda muhim nazariy yondashuvlardan biri — **leksik kirish ma’lumotlarini qayta ishlash (lexical input processing)** konsepsiyasidir. Ushbu yondashuvga ko‘ra, o‘rganuvchilar yangi so‘zlarni avvalo kirish ma’lumotlari sifatida qabul qiladi, so‘ng ularni kognitiv qayta ishlash orqali shakl va ma’no o‘rtasidagi bog‘lanishni hosil qiladi.

2 lug‘at boyligini o‘zlashtirish nazariy jihatdan kognitiv, lingvistik va metodik omillar o‘zaro ta’siriga asoslangan murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun o‘qitish metodlari o‘rganuvchilarning kognitiv imkoniyatlari, inputni qayta ishlash mexanizmlari hamda bosqichma-bosqich rivojlanish tamoyillariga mos holda ishlab chiqilishi lozim.

[14]Nation, I.S.P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language.*

[15] Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in Language Teaching.*

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Joe Barcroft (PhD, University of Illinois at Urbana-Champaign) is Assistant Professor of Spanish and Second Language Acquisition at Washington University in St. Louis, Missouri.
2. Barcroft, J. (2002). Semantic and Structural Elaboration in L2 Lexical Acquisition. Language Learning, 52(2), 323–363.
3. Brent, M. R., & Siskind, J. M. (2001). The Role of Isolated Words in Language Acquisition. Cognition, 81(2), B33–B44.
4. Gass, S. M. (1999). Incidental Vocabulary Learning. Studies in Second Language Acquisition, 21(2), 319–333.
5. Healy, A. F., & Sherrod, D. V. (1994). Automaticity and Lexical Processing. In A. F. Healy & L. E. Bourne (Eds.), Learning and Memory of Knowledge and Skills. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
6. Hulstijn, J. H. (2001). Intentional and Incidental Second Language Vocabulary Learning: A Reappraisal of Elaboration, Rehearsal and Automaticity. In P. Robinson (Ed.), Cognition and Second Language Instruction. Cambridge: Cambridge University Press.
7. James, C. (1996). A Cross-Linguistic Approach to Language Awareness. Language Awareness, 5(3–4), 138–148.
8. Krashen, S. D. (1985). The Input Hypothesis: Issues and Implications. London: Longman.
9. Kroll, J. F., & Stewart, E. (1994). Category Interference in Translation and Picture Naming: Evidence for Asymmetric Connections Between Bilingual Memory Representations. Journal of Memory and Language, 33(2), 149–174.
10. Laufer, B., & Hulstijn, J. H. (2001). Incidental Vocabulary Acquisition in a Second Language: The Construct of Task-Induced Involvement. Applied Linguistics, 22(1), 1–26.
11. Nation, I. S. P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Richards, J. C. (1976). The Role of Vocabulary Teaching. TESOL Quarterly, 10(1), 77–89.
13. Schmitt, N. (2000). Vocabulary in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
14. VanPatten, B. (1990). Attending to Form and Content in the Input: An Experiment in Consciousness. Studies in Second Language Acquisition, 12(3), 287–301.
15. VanPatten, B. (1996). Input Processing and Grammar Instruction: Theory and Research. Norwood, NJ: Ablex Publishing.
16. Wesche, M., & Paribakht, T. S. (1999). Reading and Incidental Second Language Vocabulary Acquisition. Studies in Second Language Acquisition, 21(2), 195–224.
17. Wilkins, D. A. (1972). Linguistics in Language Teaching. London: Edward Arnold.
18. Zimmerman, C. B. (1997). Historical Trends in Second Language Vocabulary Instruction. In J. Coady & T. Huckin (Eds.), Second Language Vocabulary Acquisition. Cambridge: Cambridge University Press.